

Catrinel Popa (editor)

LEVANTINI,
ORIENTALI,
BALCANICI.

*Reflexe ale spiritului oriental
în literatura română
din secolul al XIX-lea*

E I K O N

București, 2024

Cuprins

Locuri comune și locuri ale memoriei.....	9
---	---

ORIENTUL DE ACASĂ

Un călător român la cumpăna dintre lumi: Dinicu Golescu....	29
Gustul tâlcurilor rabelaisiene: Iordache Golescu.....	45
Între morala practică și harul „poezirii”: Anton Pann	63
Un „scenograf” al epocii fanariote: Nicolae Filimon.....	79
Arabescurile memoriei infidele: Ion Ghica	97

TENTAȚIA EXOTICULUI

Fețele contradictorii ale Orientului: Vasile Alecsandri.....	119
Între realitate și vis: Orientul lui Dimitrie Bolintineanu	160
Un pionier al orientalisticii din veacul al XIX-lea: Dimitrie Ralet.....	203
În căutarea urmelor Levantului: Mihail Kogălniceanu	219
Bibliografie.....	249

Locuri comune și locuri ale memoriei

Discursul pe tema situării Principatelor Române „la Porțile Orientului” și despre consecințele (în general nefaste) ce decurg din acest statut liminar a pricinuit, după cum se știe, aprinse dezbateri în cultura română încă de la începuturile sale. Suita de lamentații cu privire la destinul istoric potrivnic (neșansa de a te afla prins în pânza de păianjen a trei mari imperii cu aspirații expansioniste), secundată de răzlețe tentative de subminare, în cheie ironic-parodică, a locului comun, îndeosebi în discursul mai recent, demonstrează că toposul oriental (în varianta sa levantin-balcanică), are o relevanță incontestabilă din perspectiva atmosferei literare românești de ieri și de azi. Aflându-și originea în faimoasa sintagmă folosită cândva de Raymond Poincaré („*Que voulez vous, nous sommes ici aux portes de l'Orient où tout est pris à la légère?*”), expresia a devenit cu timpul un veritabil loc al memoriei (și totodată un loc comun), în spațiul cultural autohton, ambiguitatea sa funciară sporindu-i exponențial forța de seducție, într-o asemenea măsură încât a ajuns să fie asumată simultan drept blazon și stigmat identitar.¹

¹ În legătură afirmația lui Raymond Poincaré, prozatorul George Bălăiță făcea următoarea observație: „La urma urmei o butadă a unui faimos avocat francez într-o pledoarie unde nu drepturile statului român le apăra! Zicere avocățescă, e drept, bine găsită, devenită în scurt timp la noi adevăr istoric definitiv și irevocabil, cum se

Nu mai este un secret pentru nimeni că, din perspectivă diacronică, raporturi strânse cu Orientul pot fi detectate în cultura română cel puțin din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, însă începutul veacului romantic aduce cu sine o suită de schimbări profunde în mentalitatea, în evoluția istorică și în structura socială a Țărilor Române, ceea ce antrenează – inevitabil – și o modificare de perspectivă în chestiunea raportării la paradigma orientală. Modificarea aceasta nu presupune neapărat revelația exoticului și a alterității (din moment ce un filon levantin existase de când lumea în cultura principatelor), ci mai degrabă aduce cu sine recuperarea unei dimensiuni percepute de unii drept anacronică, într-o epocă în care, în dezbaterea identitară modelul occidental exercita o tot mai mare putere de seducție. Mircea Anghelescu avea dreptate să afirme că, de fapt, literatura noastră romantică „nu descoperă în Orient în primul rând latura sa «exotică» [...], fascinația culorilor violente, a pitorescului contrastant [...], ci recuperează un domeniu apropiat, preexistent, confundându-se uneori cu propriile tradiții”. Într-adevăr, pentru lumea românească a secolului al XIX-lea distanța în spațiu ajungea să se confunde cu cea în timp, iar călătoria în Orientul contemporan să fie asimilată unei călătorii în trecut.

scrie în acte la tribunal. Oho, viața în provincii, eternitatea periferiei, marginile lumii?!) Ce locuri comune pot înșira! Și ce dură e realitatea din spatele lor!” (G. Bălăiță, „Sunt un produs al lumii inventate de mine”, interviu cu Ioana Revnic, apărut în *România literară* nr.24/ 2 iulie 2010, reprodus în volumul George Bălăiță, *Opere III*, Iași, Polirom 2011, pp 445-480, p.455).

¹ M. Anghelescu, *Literatura română și Orientul (secolele XVII-XIX)*, București, Editura Minerva, 1975, p.83.

Menținându-ne în perimetrul liminarului, o posibilă explicație a forței de atracție exercitate de balcanismul estetic (în fond o versiune autohtonă a orientalismului), ar putea fi descoperită tocmai în statutul său de categorie de frontieră. Ca „punte” între termenii unor opoziții aparent ireconciliabile, balcanismul pendulează cu nonșalanță între *arhetip* și *stereotip* și își vedește, în funcție de context, resursele soteriologice sau carnavalești, capacitatea de a induce în eroare sau, dimpotrivă, de a încerca să elucideze taina prin care, după spusele lui Ion Negoitescu, „un exacerbat estetism dă aură urâtului moral.”¹

Așadar determinantă rămâne, în cazul conceptului amintit, funcția compensatorie. A demonstrat-o, cu argumente solide, Mircea Muthu, insistând, pe urmele lui Nicolae Iorga, asupra însemnătății moștenirii bizantine în configurarea levantinismului autohton. Ipoteza, enunțată în primă instanță de Iorga în *Bizanț după Bizanț* (1935), este amplificată și nuanțată de Mircea Muthu în câteva volume succesive², într-o tentativă temerară de a defini conceptul, din perspectiva morfologiei culturii, drept un câmp semantic cu motivații filosofice, ontologice, sociale și estetice, ale cărui note distinctive, la scară antropologică, sunt „sentimentul hipertrofiat al istoriei vitrege, dimensiunea parodică și poziționarea pe frontieră.”³

¹ I. Negoitescu, *Istoria literaturii române (1800-1945)*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, p. 271.

² Mircea Muthu, *Literatura română și spiritul sud-est european*, București, Minerva, 1976; *Permanențe literare românești din perspectivă comparată*, București, Minerva, 1986; *Balcanismul literar românesc*, vol.I-III, Cluj-Napoca, Dacia, 2002; *Balcanologie I-II*, Cluj-Napoca, Dacia, 2002-2007.

³ Mircea Muthu, *Balcanologie I*, Cluj-Napoca, Dacia, 2002, p.24.

Cu precădere ultima caracteristică capătă relevanță într-o discuție despre dimensiunea levantină a culturii române din epoca pașoptistă (incluzând aici, desigur, anticipările și prelungirile de rigoare), o cultură care vădește – chiar dacă într-o formă difuză – conștiința propriei sale situații la cumpăna dintre lumi. Către finele secolului al XVIII-lea și începutul celui următor se constată și la noi o intensificare a gustului pentru comparații și exerciții imagologice (pornind, cel mai adesea, de la termenii binomului Orient-Occident), dublat adeseori de ezitarea vădită de a asuma, până la capăt, unul sau altul dintre cele două modele. În fapt cultura română se stabilizează acum tocmai în acest *no man's land* al dublei alterități (altfel spus, ia distanță atât în raport cu Orientul, asimilat, în general, Imperiului Otoman, deci ipostazei deloc favorabile a inamicului, cât și cu Occidentul idealizat, însă insuficient cunoscut). Maniera în care am ales să grupez textele incluse în antologia de față (structurată în două mari secțiuni, *Orientul de acasă*, respectiv *Tentația exoticii*) reprezintă, în fapt, o tentativă de a marca tocmai acest topos al pragului.

Nu este locul să insistăm prea mult asupra delimitărilor conceptuale și feluritelor ficțiuni teoretice inerente, însă merită subliniată împrejurarea că, nefiind vorba despre un curent literar în sine, balcanismul se poate dovedi un concept util într-o tentativă de explorare a culturii române din secolul romantic. Departe de a-și restrânge sfera la predilecții și opțiuni tematice (moștenirea Bizanțului, istoria marcată de dominația otomană, mahalaua, bazarul cu miroasuri de mosc și țări, ș.a.m.d.), el vizează cu precădere – după cum s-a observat – reflexia

mentalitară a unor condiții extraestetice, validând astfel câteva toposuri cu forță iradiantă situate la intersecția dintre literatură și memoria colectivă. În studiul intitulat *Imaginarul levantin în literatura română*, inclus în primul volum al *Enciclopediei imaginariilor din România*, Călin Teuțișan observa, pe bună dreptate, că „una dintre trăsăturile caracteristice balcanismului în materie de atmosferă a textului literar este precaritatea.”¹ O trăsătură lesne sesizabilă încă din epoca pașoptistă și care se perpetuează *à la longue* în cultura română. Palierul reprezentărilor colective este – după cum o demonstrează și textele incluse în această antologie – impregnat, dintru început, de un acut și paralizant sentiment al istoriei vitrege, al nestatorniciei și precarității tuturor lucrurilor, sursă, deopotrivă, a anxietății colective și a obsesivei preocupări pentru dobândirea Puterii. Arareori s-a întâmplat ca vreun cărturar luminat să răstoarne dictonul cronicăresc conform căruia destinele individuale și colective sunt la chere-mul vremurilor neașezate („e bietul om sub vreme”). A făcut-o Dimitrie Cantemir, în a epoca veche, iar în zorii epocii moderne câțiva boieri cu convingeri iluministe ca Dinicu și Iordache Golescu, Costache Conachi ori poeții Văcărești.

Pentru Dinicu Golescu antidotul fatalismului oriental este reprezentat de pragmatismul modelului apusean, pentru care pledează cu fervoare. Adept al acțiunii energice, marele logofăt al Țării Românești își concepe memorialul de călătorie sub forma unei ample antiteze, sintentizând

¹ Călin Teuțișan, „Imaginarul levantin în literatura română”, în Corin Braga (coord.), *Enciclopedia imaginariilor din România, I. Imaginar literar*, Iași, Polirom, 2020, p.118.

În paginile *Însemnării* [...] impresii din timpul mai multor voiaje întreprinse în Occident și trasând o paralelă contrastivă între lumea de acasă și cea descoperită în decursul peregrinărilor sale. Totodată el schițează și un program de modernizare a țării lui, deghizat, după cum a observat Mircea Anghelescu, în forma unei utopii *sui-generis*¹, în fond o pledoarie implicită pentru sincronizarea societății românești cu lumea Europei civilizate. Incursiunea într-un spațiu existent în realitate, dar în mod vădit idealizat și plasat în antiteză cu sumbra realitate din Principate, se dovedește un pretext nimerit pentru a încerca să schimbe ceva în mentalitatea contemporanilor.

Dacă scrierea reușește să ne impresioneze și astăzi, faptul se datorează nu atât sau nu numai fervorii cu care autorul pledează (în spirit patriotic și iluminist) pentru „propășirea” țării sale, ci mai cu seamă modului în care el își dramatizează discursul, înlăturând ariditatea de care sunt pândite, îndeobște, dezbaterile ideologice. În filigranul relatării prinde treptat contur portretul unui cărturar

¹ Mircea Anghelescu, *Lâna de aur. Călătorii și călătoriile în literatura română*, București, Cartea Românească, 2015, p. 25. Iată citatul în extenso: „Modelul pe care Dinicu Golescu îl construiește cu răbdare și artă a mozaicului în această «însemnare» a călătoriei sale este de fapt o «utopie» de felul lui *Candide* al lui Voltaire, care se construiește cu prilejul unei călătorii, așa cum își desfășoară argumentele multe utopii din literatura universală. Există totuși o particularitate: această utopie își construiește proiectul unei societăți mai bune și mai ordonate [...] cu mijloacele observațiilor reale făcute în timpul voiajului, dar cu o strictă selecție care să permită conturarea unei lumi aproape fără reproș [...] Această utopie e mai capabilă să le ofere cititorilor cultivați un model credibil pentru reforme deoarece adevărul tuturor detaliilor invocate poate fi verificat și, în anumite cazuri, le este bine cunoscut din propriile lor călătorii.”

curios, energic, nu lipsit de inteligență (chiar dacă multe dintre descrierile lui se dovedesc naive și involuntar amuzante), dornic să acumuleze cât mai multă informație, împiedicat adesea de impunătoarele sale veșminte orientale să se miște în voie, dar mereu gata să descopere și să învețe lucruri noi pentru a-i putea, la rândul-i, lumina pe alții. Din această perspectivă, memorialul călătoriei lui Dinicu Golescu depune mărturie nu atât despre șocul produs de descoperirea Europei, cât de acela al descoperirii propriei vocații de „luminător”. În plus, prin poziționarea la graniță, într-un spațiu al pragului între două modele radicaliste și între două „lumi”, Dinicu Golescu poate fi socotit un exemplu edificator pentru „orientalismul” nostru de la începutul secolului al XIX-lea.

Spre deosebire de fratele său, Iordache Golescu poate să pară – la prima vedere – mai atașat de modelul oriental. Notorietatea sa postumă nu se compară cu a lui Constantin Radovici (Dinicu), însă nu se poate tăgădui faptul că, educați în spiritul aristotelismului deprins de timpuriu la Academia Domnească, cei doi cărturari împărtășesc râvna – de sorginte iluministă – de a contribui la ridicarea nivelului cultural al compatrioților prin toate mijloacele care le stăteau la îndemână: traduceri, editarea de culegeri de pilde, alcătuirea de dicționare și gramatici, înființarea de instituții de învățământ și societăți culturale. Nu trebuie să ne mire, așadar, anvergura și diversitatea preocupărilor intelectuale ale lui Iordache Golescu: a urmărit ideea unificării lingvistice și a întocmit, în acest scop, o gramatică intitulată *Băgări de seamă asupra canoanelor grămăticești* (1840); în domeniul lexicografiei lui i se datorează încercarea de a întocmi un prim